

دانشگاه الزهرا (س)

دانشکده ادبیات، زبانها و تاریخ

پایان نامه

جهت اخذ درجه کارشناسی ارشد

رشته‌ی تاریخ اسلام

عنوان

تاثیر رقابت‌های درونی در خاندان عباسی بر ساختار سیاسی خلافت در عصر اول عباسی

استاد راهنما

دکتر شهلا بختیاری

استاد مشاور

دکتر اسماعیل حسن زاده

دانشجو

زینب شیرمحمدی

مهر ۹۰

چکیده

عصر اول عباسی را می‌توان دوران نیرومندی خلافت، شکوفایی حکومت و دستگاه‌های اداری و نظامی دانست. اما همین دوران نیرومند، از ناآرامی‌ها و شورش‌های متعدد بر ضد دستگاه خلافت خالی نبود، به ویژه شورش‌ها و رقابت‌های اعضای خاندان عباسی که باعث بروز مشکلات عدیده‌ای برای ساختار سیاسی خلافت عباسی گشت. با قدرت‌گیری عباسیان، تمایز شاخه‌های متعدد و متنوع آن که هرکدام خود را به نوعی از قدرت مکتسبه سهیم می‌دانستند، بروز پیدا کرد. در تمام این دوران شاهد رقابت و شورش ولی‌عهدها با خلیفه وقت و همچنین اعمام و بنی‌اعمام خلیفه بر ضد دستگاه خلافت هستیم که هرکدام از این‌ها بنا به عدم وجود قانون خاصی برای وراثت مدعی خلافت می‌شد. در این پژوهش با استفاده از روش توصیفی-تحلیلی و سپس مقایسه و تحلیل داده‌ها، تاثیر رقابت‌های درونی خاندان عباسی بر ساختار سیاسی خلافت در عصر اول عباسی مورد بررسی و مذاقه قرار گرفته است.

در پاسخ به این پرسش که این رقابت‌ها چه تاثیری بر ساختار سیاسی خلافت عباسی گذاشته است می‌توان فرض کرد که باعث گرایش ساختار قدرت به خلافت مطلقه، تعدد مراکز قدرت، دخالت زنان و عناصر درباری در تصمیمات سیاسی، جنگ قدرت و بی‌ثباتی سیاسی، تغییر ماهیت و رهبری جنبش‌های رایج در عصر اول عباسی شده بود. همچنین در بسیاری از موارد، ساختار دیوانی، نظامی و فرهنگی را نیز تحت شعاع خود قرار داده بود.

واژگان کلیدی: خاندان عباسی، رقابت درون‌خاندانی، ساختار سیاسی، عصر اول عباسی

فهرست مطالب

صفحه	عنوان
	چکیده
۱-۱-۱.....	طرح مساله
۱-۲-۲.....	پرسش های پژوهش
۱-۳-۳.....	فرضیه های پژوهش
۱-۴-۳.....	اهداف پژوهش و ضرورت آن
۱-۵-۴.....	روش پژوهش
۱-۶-۴.....	تعریف و تحدید واژگان پژوهش
۱-۷-۷.....	پیشینه پژوهش
۱-۸-۹.....	معرفی منابع

فصل دوم: رقابت های درونی خاندان عباسی

۱۹.....	مقدمه
۲۰.....	۲-۱- نظام تعیین ولی عهد
۲۶.....	۲-۱-۱ ولایت عهدی عیسی بن موسی (مرحله اول)
۳۹.....	۲-۱-۲ ولایت عهدی عیسی بن موسی (مرحله دوم)
۴۱.....	۲-۱-۳ ولایت عهدی موسی الهادی

- ۴۳..... ولایت عهدی هارون. ۲-۱-۴
- ۴۷..... ولایت عهدی جعفر بن موسی ۲-۱-۵
- ۴۸..... ماجرای ولی عهدی امین و مامون ۲-۱-۶
- ۵۳..... نزاع امین و مامون ۲-۱-۵-۱
- ۵۶..... حذف سیاسی اعمام و بنی اعمام..... ۲-۲
- ۵۸..... اختلاف منصور با عمویش عبدالله بن علی ۲-۲-۱
- ۷۰..... تهدید عبدالملک بن صالح ۲-۲-۳
- ۷۱..... خلع مامون و بیعت با ابراهیم بن مهدی ۲-۲-۴
- ۷۵..... شورش عباس بن مامون ۳-۲-۴

فصل سوم: تاثیر رقابت های درون خاندان عباسی بر ساختار سیاسی خلافت عباسی

- ۸۰..... تاثیر بر ساختار سیاسی و نظامی ۳-۱
- ۸۱..... گرایش ساختار قدرت به خلافت مطلقه ۳-۱-۱
- ۸۲..... تعدد مراکز تصمیم گیری در قدرت ۳-۱-۲
- ۸۴..... دخالت زنان و عناصر درباری در تصمیمات سیاسی ۳-۱-۳
- ۸۶..... جنگ قدرت و بی ثباتی سیاسی ۳-۱-۴
- ۸۹..... تغییر ماهیت و رهبری جنبش های رایج در عصر اول عباسی ۳-۱-۵
- ۹۶..... ورود عناصر قومی دیگر در سپاه (نیروی سوم) ۳-۱-۶

- ۳-۲- تاثیر بر ساختار دیوانی ۱۰۰
- ۳-۲-۱- رواج توطئه در بین دیوانیان و ناپیداری در مشاغل دیوانی ۱۰۱
- ۳-۲-۲- تشدید نظام جاسوسی ۱۰۶
- ۳-۲-۳- تاثیر بر اوضاع مالی ۱۱۰
- ۲-۳- تاثیر بر ساختار فرهنگی ۱۱۱
- ۳-۳-۱- وهن آموزه های دینی، ارزش های انسانی و گرایش خلفا به فساد اخلاقی ۱۱۱
- ۳-۳-۲- دخالت طبقه حاکم در علم و ادب ۱۱۳
- نتیجه گیری ۱۱۵
- فهرست منابع و مآخذ ۱۱۷

فصل اول

مبانی پژوهش

۱-۱- طرح مساله

خلافتی که آل عباس با کمک و یاری ایرانیان تاسیس نمودند، به تدریج تبدیل به امپراطوری عظیمی گشت. این خلافت که به لحاظ سیاسی در جهان اسلام دارای اهمیت زیادی است، گرفتار کشمکش های سیاسی فراوانی نیز بوده است.

حکومت عباسیان را به چهار دوره تقسیم کرده اند. عصر اول عباسی (۱۳۲-۲۳۲ ق) با خلافت ابوالعباس سفاح آغاز شد و با خلافت واثق پایان یافت^۱. ویژگی آن نیرومندی خلافت و استقلال کامل آن و متمرکز بودن نیروهای بالای حکومت در دست خلفا بود. آنان از توان شخصی، سیاسی و اداری فوق العاده ای برخوردار بودند و توانستند یکپارچگی حکومت را حفظ و آشوب ها و شورش ها را سرکوب کنند، با این حال در درون خاندان قدرت رقابت ها و اختلافات زیادی بر سر امور به ویژه تصدی قدرت وجود داشت.

شورش ها و تهدیدهای اعضای خاندان عباسی از جمله تهدیدهای بزرگی بود که حکومت عباسی را با مشکل مواجه می کردند. با قدرت گیری عباسیان، تمایز شاخه های متعدد و متنوع آن که هرکدام به نوعی خود را از قدرت مکتسبه سهیم می دانستند، بروز پیدا کرد. تلاش برای افزایش سهم از قدرت از منصب خلافت تا حکومت ولایات را در بر می گرفت. این تهدیدهای سیاسی علاوه بر احتمال ایجاد شکاف درون خاندان عباسی، بدنه ی آن را در مقابل بحران های جامعه و حکومت دچار شکنندگی می کرد. از جمله این تهدیدها می توان به تهدید عبدالله بن علی، عیسی بن موسی و ... در دوره خلافت

^۱- در مورد این تقسیم بندی در بخش تعریف واژگان توضیح داده خواهد شد.

منصور، تهدید هارون به کمک یحیی بن خالد برمکی در دوره خلافت هادی، مسئله ولایت عهدی جعفر بن موسی در دوره خلافت هارون و درگیری امین و مامون که از سخت ترین تهدیدهای درون خاندانی بود که عباسیان درگیر آن شده و پایه های قدرت آنان را متزلزل کرد، اشاره کرد. همچنین در دوره مامون نیز می توان از تهدید ابراهیم بن مهدی معروف به ابن شکله، عموی مامون، نام برد که هر کدام از این ها بنا به عدم وجود قانون خاصی برای وراثت مدعی خلافت می شد.

به نظر می رسد که این رقابت ها در درون خاندان عباسی بر ساختار سیاسی در عصر اول عباسی (۱۳۲-۲۳۲ ه.ق) تاثیرگذار بوده است، مثلاً می توان از تاثیر این رقابت ها بر گرایش ساختار قدرت به خلافت مطلقه، تعدد مراکز قدرت، رواج توطئه در دربار و ... و همچنین تاثیر آنها بر ساختار دیوانی، نظامی و فرهنگی نام برد. علاوه بر تاثیرات آنی فوق در جامعه، رقابت های درونی خاندان عباسی بر ماهیت و رهبری جنبش های رایج در دهه های اول نیز تاثیر گذاشت.

این تحقیق در صدد است که تاثیر این رقابت های درون خاندان عباسی را بر ساختار سیاسی در عصر اول عباسی (۱۳۲-۲۳۲ ه.ق) بررسی کند.

۱-۲- پرسش های پژوهش

۱- رقابت های درونی خاندان عباسی چه تاثیری بر ساختار سیاسی و نظامی

خلافت عباسی در عصر اول گذاشت؟

۲- رقابت های درونی خاندان عباسی چه تاثیری بر ساختار دیوانی خلافت در عصر اول عباسی گذاشت؟

۳- رقابت های درونی خاندان عباسی چه تاثیری بر ساختار فرهنگی خلافت در عصر اول عباسی گذاشت؟

۳-۱- فرضیه های پژوهش

۱- رقابت های درونی خاندان عباسی سبب گرایش ساختار قدرت به خلافت مطلقه، تعدد مراکز قدرت، جنگ قدرت و بی ثباتی سیاسی، حضور عناصر قومی دیگر در سپاه (نیروی سوم) شد.

۲- رقابت های درونی خاندان عباسی سبب رواج توطئه در بین دیوانیان و ناپایداری در مشاغل دیوانی و تشدید نظام جاسوسی شد.

۳- رقابت های درونی خاندان عباسی سبب وهن آموزه های دینی، ارزش های انسانی، گرایش خلفا به فساد اخلاق و دخالت طبقه حاکم در علم و ادب شد.

۳-۱- اهداف پژوهش و ضرورت آن

با توجه به آنکه تا به حال پژوهشی جدی بر روی رقابت های درونی موجود در خاندان عباسی و تاثیر آنها بر ساختار سیاسی خلافت نشده است، جای چنین پژوهشی در حوزه تاریخ اسلام خالی است. هدف این پژوهش با توجه به فزونی این رقابت ها در عصر اول و

تأثیر چشمگیر آنها بر ساختار سیاسی و نظامی در آن عصر، روشن کردن تأثیرات رقابت های درون خاندان عباسی بر ساختار سیاسی در عصر اول عباسی می باشد.

۵-۱- روش پژوهش

روش کار در این پایان نامه توصیفی-تحلیلی است که با بهره گیری از منابع کتابخانه ای صورت می گیرد. شیوه کار به این صورت می باشد که ابتدا بر اساس منابع اولیه و متقدم این دوره ی زمانی خاص مورد بررسی قرار گرفته است و سپس با مراجعه به مطالعات و مآخذ متأخر به استخراج و گردآوری داده ها و اطلاعات مورد نظر در مورد رقابت های خاندانی عباسیان پرداخته شده است، سپس بر اساس اطلاعات به دست آمده در نگارش، تأثیرگذاری آنها بر ساختار سیاسی در عصر اول عباسی توصیف و تبیین می شود.

۶-۱- تعریف و تحدید واژگان تحقیق

رقابت درون خاندانی:

رقابت (rivalry): سعی و تلاش شخصی برای پس انداختن دیگری از نیل به هدفی که مورد نظر هر دوی آنان است. رقابت ممکن است موجب برانگیختن احساس دشمنی، حسد و تنفر گردد.^۱

خاندان (dynasty): واژه خاندان در معانی مختلفی چون: خانواده، دودمان، تبار، خیل

^۱ - علی آقابخشی و مینو افشاری راد، (۱۳۸۳)، فرهنگ علوم سیاسی، تهران، چاپار، ص ۵۹۸

خانه، قبیله، نسل، اهل بیت، پاک‌نژاد و صاحب‌خانه می‌باشد.^۱ واژه «آل» معادل عربی واژه «خاندان» می‌باشد که به معنی اهل و عیال، اهل بیت و پیروان و ... است.^۲ این معنی در برخی از سوره‌های قرآن نیز مشهود است مانند: «آل عمران»^۳ خویشاوندان، دودمان، بازماندگان، تبار و قبیله از دیگر معانی این واژه عربی محسوب می‌شوند.^۴ واژه خاندان در معانی پیروان دینی، سیاسی و حتی جغرافیایی نیز کاربرد دارد.^۵

بنابراین رقابت درون خاندانی در این پژوهش، رقابت‌ها و اختلافات بین اعضای خاندان عباسی (بین خلفا و جانشینانشان و در سطحی دیگر با اعمام و بنی اعمام خود) در عصر اول بر سر جانشینی و ... را در بر می‌گیرد. مانند رقابت منصور با عمویش عبدالله بن علی، رقابت و اختلاف عیسی بن موسی بر سر ولایت عهدی در دوره منصور و پسرش مهدی، رقابت امین با مامون و

عصر اول عباسی: حکومت عباسیان را می‌توان به چند عصر تقسیم نمود، البته تقسیمات مختلفی از خلافت عباسی به عصرهای مختلف وجود دارد. عده ای دوران حکومت عباسیان را به دو دوره تقسیم کرده اند: عصر اول که از سال ۱۳۲ ه.ق آغاز می‌شود و در سال ۲۳۲ ه.ق به پایان می‌رسد، این دوره مصادف با اوج قدرت عباسیان است

^۱ - علی اکبر نفیسی (ناظم‌الاطباء) (بی تا)، «فرهنگ نفیسی»، کتاب‌فروشی خیام، بی‌جا، ج ۲، ص ۱۳۱۸؛ علی اکبر دهخدا، «لغت‌نامه»، زیر نظر محمد معین و سید جعفر شهیدی، تهران، دانشگاه تهران، ۱۳۷۷، ج ۶، ص ۹۴۱۸.

^۲ - همان، ج ۲، ص ۱۵۲، ابن منظور، لسان العرب، تصحیح امین و محمد عبدالوهاب و محمدصادق العیبدی، بیروت، دارالاحیاء التراث العربی، ۱۴۱۶ ق/ ۱۹۹ م، ج ۲، ص ۲۶۸.

^۳ - سوره آل عمران، آیه ۳۳؛ سوره بقره، آیه ۷.

^۴ - لغت‌نامه دهخدا، ج ۲، ص ۱۵۲.

^۵ . لسان العرب، ج ۱، ص ۲۶۸.

و عصر دوم که از سال ۲۳۲ ه.ق آغاز می شود و تا سقوط حکومت عباسیان در سال ۶۵۶ ه.ق ادامه یافت. البته تقسیمات دیگری از خلافت عباسی وجود دارد، گروهی حکومت عباسی را بر اساس نیروها و عناصر موثر در خلافت و تحول اوضاع سیاسی و شکوفایی زندگی فکری فرهنگی به چهار عصر تقسیم کرده اند:

عصر اول: دوران نیرومندی، گسترش، شکوفایی و نفوذ عنصر ایرانی (۱۳۲-۲۳۲ ه.ق)

عصر دوم: دوران نفوذ ترکان (۲۳۲-۳۳۴ ه.ق)

عصر سوم: دوران نفوذ آل بویه ایرانی (۳۳۴-۴۴۷ ه.ق)

عصر چهارم: دوران نفوذ سلجوقیان ترک (۴۴۷-۵۹۱ ه.ق)^۱

با این نوع تقسیم بندی، دوران مورد نظر این تحقیق عصر اول عباسی می شود که از سال ۱۳۲ ه.ق تا پایان خلافت واثق یعنی سال ۲۳۲ ه.ق به طول انجامید. ویژگی عصر نیرومندی خلافت، تمرکز قدرت در دست خلفا و حضور ایرانیان در دستگاه های اداری و نظامی است، ولی با این وجود اکثر اختلافات خانوادگی و رقابت های درونی خاندان عباسی، از جمله اختلاف منصور با عمویش عبدالله بن علی، مسئله جانشینی عیسی بن موسی، درگیری امین با برادرش مامون و ... در این دوره رخ داده است.

^۱ - طقوش، همان، ص ۲۷

۷-۱- پیشینه پژوهش

با توجه به اینکه در ارتباط با رقابت های درونی خاندان عباسی و تاثیر آنها بر ساختار سیاسی پژوهش مستقلى صورت نگرفته است، هيچ مقاله و كتابى كه بطوراخصاصى در اين مورد باشد وجود ندارد و بايد در لابلای كتب و منابع اطلاعاتى در اين مورد يافت.

درباره‌ی خلافت عباسیان کتاب‌ها و مقالات زیادی به رشته تحریر درآمده است، تالیفات در این خصوص را می‌توان به چند دسته دسته بندی کرد: نوشته‌ها و کتاب‌هایی که به تاریخ عمومی و سیاسی خلافت پرداخته‌اند، از جمله: سهیل طقوش در کتاب "دولت عباسیان"^۱، "دوله بنی عباس" تالیف مصطفی شاکر^۲، "الخلافة العباسیه عصر القوه الازهارد" تالیف فاروق عمر فوزی^۳، "الدوله العباسی" تالیف خضری بک^۴، "الزمن العباسی" تالیف مصطفی علم الدین^۵، "الدوله العربیه الاسلامیه منذ الاسلام الاول الهجره حتى نهاییه العصر العباسی" تالیف محمد جمال الدین سرور^۶. این گروه به طور کلی و مجمل به تاریخ خلافت عباسیان پرداخته‌اند و توجه آنها به رقابت های خاندانی بسیار گذرا، اندک و گاه در حد چند سطر است.

¹ - محمد سهیل طقوش، (۱۳۸۰ش)، دولت عباسیان. ترجمه حجت الله جودکی، قم، پژوهشکده حوزه و دانشگاه.

² - مصطفی شاکر، (۱۹۷۲م)، الدوله بنی عباس. کویت: وكالة للمطبوعات .

³ - فاروق عمر فوزی، (۱۹۹۸م)، الخلافة العباسی عصر القوه الازهارد. عمان: دارالشروق .

⁴ - محم، الخضری بک، (۱۴۱۹ق)، الدوله العباسیه. بیروت، دارالمعارف .

⁵ - مصطفی علم الدین، (۱۹۹۳م)، الزمن العباسی. بیروت، دار النهضة العربیه للطباعة و النشر .

⁶ - محمد جمال الدین سرور، (۲۰۰۵م)، الدوله العربیه الاسلامیه منذ الاسلام الاول الهجره، قاهره، دارالفکر العربی .

دسته ای دیگر از کتاب‌ها به تاریخ ادواری خلافت عباسیان پرداخته‌اند از جمله کتاب "عصر المامون" نوشته احمد فرید رفاعی^۱، "سیاسه المنصور ابی جعفر الداخلیه و الخارجیه" تالیف فاضل زعین العانی^۲، "العصر العباسی الاول" تالیف عبدالعزیز الدوری، "العصر العباسی الاول" تالیف عبد المنعم ماجد^۳، العصر العباسی الاول منهج جدید و تقویم موضوعی" نوشته فهمی جلیل^۴. هرچند این دسته از کتاب‌ها بر دوره نخست عباسی متمرکز شده‌اند، اما در آنها ارتباطی میان ساختار سیاسی و رقابت‌های درونی خاندان عباسی برقرار نشده است. این دسته نیز به رقابت‌ها و به دنبال تاثیرگذاری آنها بر ساختار سیاسی خلافت مستقلا و در قالب روایت تاریخ سیاسی اشاره کرده‌اند و آن را به عنوان یک جریان تاریخی پیوسته مورد توجه قرار نمی‌دهند. در برخی از موارد حتی این موضوع تحلیل نشده است. تنها در کتاب تاریخ سیاسی، اجتماعی خراسان تالیف دانیل.ل.التون^۵ در بخش آخر کتاب اشاره کوچکی به این موضوع شده است.

در میان مقاله‌ها و پایان‌نامه‌ها نیز آثاری یافت می‌شود که درباره دوره عباسی و یا آن حوزه تاریخی تالیف شده‌اند از جمله پایان‌نامه خانم گلناز میارکی که به شیوه‌های برقراری امنیت در عصر اول عباسی پرداخته است، اما اشاره آنها نیز به رقابت‌های مورد

^۱ - احمد فرید رفاعی، (۱۹۷۲م)، عصر المامون، قاهره، دارالکتب المصریه .

^۲ - حسن فاضل زعین العانی، (۱۹۸۱م)، سیاست المنصور ابی جعفر الداخلیه و الخارجیه. بغداد، وزاره الثقافه و الاعلام، دار الرشید النشر .

^۳ - عبد المنعم ماجد، (۱۳۶۳ق)، العصر العباسی الاول، او القرن الذهبی فی التاریخ الخلفا العباسیین. القاهره، مکتبه الانجلو المصریه .

^۴ - عبدالجلیل محمود، (۱۹۹۶م)، العصر العباسی الاول، منهج جدید و تقویم موضوعی. فیوم، مکتبه النظر، للنشر و التوزیع.

^۵ - التون دانیل، (۱۳۸۳)، تاریخ سیاسی و اجتماعی خراسان در زمان حکومت عباسیان نخستین، تهران، انتشارات علمی و فرهنگی.

نظر و عوامل موثر در آن از حد چند صفحه فراتر نرفته است. همچنین رساله‌ی آقای عباس احمدوند با عنوان "ولایت‌عهدی در خلافت اموی و عصر اول عباسی"^۱ به پیدایی و تکوین ولایت‌عهدی و به صورت موضوعی به جایگاه، وظایف و اختیارات و آداب و رسوم ولایت‌عهدی در دوره مورد بحث در این پژوهش پرداخته است. نگارنده در این پژوهش در لابلای مطالب خود به پدیده تعدد ولی‌عهدی در عصر اول عباسی نیز اشاره کرده است

در میان مداخل دایره‌المعارف‌ها، نوشته‌هایی به عباسیان و خلفا و اعضای این خاندان به صورت فردی پرداخته شده است. از جمله: "ابوموسی امین"^۲، "ابوالعباس سفاح"^۳، "ابراهیم بن مهدی"^۴ و اطلاعات این مداخل اغلب کلی و درباره‌ی مسئله رقابت‌ها بر اساس سیر تاریخی رخدادها صرفاً اطلاع‌رسانی شده است و حتی پیوندی میان آنها با نظام حکومت برقرار نشده است.

به این ترتیب ضروری به نظر می‌رسید که تحقیقی در این باره انجام پذیرد.

۸-۱- معرفی منابع

در تدوین پژوهش حاضر حتی الامکان کوشش شده است تا از منابع متقدم و دست اول استفاده شود. به دلیل پراکندگی اطلاعات موضوع مورد نظر و تعداد این رقابت‌ها در

^۱ - احمدوند، عباس، (۱۳۸۵)، ولایت‌عهدی در خلافت اموی و عصر اول عباسی، به راهنمایی احمدرضا خضری، دانشگاه تهران .

^۲ - بهرامیان، علی، (۱۳۷۸)، "ابوموسی امین" در دایره‌المعارف بزرگ اسلامی، تهران، مرکز دایره‌المعارف بزرگ اسلامی،

ج ۱۰، ص ۲۷۸

^۳ - همان، ج ۵، ص ۶۷۰ .

^۴ - سجادی، صادق؛ فلاح، حسینعلی همان، ج ۲، ص ۴۵۷ .

درون خاندان عباسی گیبیعی است که منابع پژوهش نیز متنوع و گسترده باشد. این منابع را بر اساس اولویت کاربرد آنها و بیشترین تکیه ای که در این پژوهش بر آنها شده، می-توان چنین دسته بندی کرد:

۱- تاریخ‌های عمومی:

این گروه از منابع بیش از دیگر کتاب‌ها به وقایع سیاسی توجه دارند و اغلب می‌توان اخبار و اطلاعات سیاسی را از میان آنها استخراج کرد. بیشترین اطلاعات مربوط به این رقابت‌ها و تاثیر آنها بر خلافت عباسی از این منابع یافت شده است. پیش از معرفی برخی از تواریخ عام، ضرورت دارد متذکر شوم که اطلاعات مربوط به موضوع این پژوهش در بیشتر منابع تاریخی با حجم و میزان متفاوت آمده است.

تاریخ یعقوبی: ابن واضح یعقوبی (متوفی ۲۷۹ ه.ق): این کتاب شامل حوادث از آغاز خلقت تا اواسط قرن سوم است. یعقوبی در کتاب خویش به اختصار به مساله رقابت‌های درون خاندان عباسی پرداخته است، اما در عین اختصار از ذکر دقیق وقایع مربوط نیز رویگردان نبوده و حتی در مواردی روایت‌های کم نظیر (مانند روایت یحیی برمکی از وقایع شب قتل هادی) را -که در منابع دیگر کمتر آمده است- ذکر می‌کند و بدین ترتیب کتاب وی مرجعی باارزش و مهم در زمینه موضوع پژوهش ما به شمار می‌آید ولی

باید یادآور شد که وی در برخی موارد (چون نزاع امین و مامون) به جانبداری از خلیفه ای خاص پرداخته است.^۱

تاریخ الرسل و الملوك: محمد بن جریر طبری (متوفی ۳۱۰ ه.ق): این کتاب مهمترین تاریخ روایی و سالشمارانه اسلامی و مشتمل بر تاریخ جهان و اسلام تا آغاز قرن چهارم هجری است. این کتاب دربردارنده جزجاء وقایع و جنبه های گوناگون این رقابت هاست. طبری به اقتضای تفصیل کتاب خود، موفق شده در برخی موارد (مثلا خلع عیسی بن موسی از ولی عهدی) و به شیوه مالوف خود، چند روایت متفاوت را درباره موضوعی واحد ارائه کند و بدین گونه امکان مقایسه را برای خواننده پدید آورد. او تا آنجا که توانسته است از ذکر جزئی ترین حکایات مربوط به این وقایع نیز غافل نمانده است، حتی از روابط پشت پرده این رقابت ها نیز غفلت نورزیده است. برای مثال درباره ولی عهدی امین به صراحت می گوید که کار ولی عهدی او در اثر فشار زبیده، مادرش و اقدامات دایی امین و نیز فضل بن یحیی برمکی و عباسیان و حمایت خراسانیان به سامان رسیده است.^۲

تجارب الامم: ابوعلی احمد بن محمد مسکویه (متوفی ۴۲۱ ه.ق): کتاب حاوی تاریخ عمومی ایران و اسلام تا سال ۳۶۹ ه.ق است. از آنجایی که مسکویه حدود یک قرن در درخشان ترین دوران تمدن اسلامی و اوج شکوفایی آل بویه می زیست، بنابراین اثر او

^۱ - ابن واضح یعقوبی (۱۳۷۸)، تاریخ یعقوبی، مترجم محمد ابراهیم آیتی، تهران، شرکت انتشارات علمی و فرهنگی.

^۲ - محمد بن جریر طبری (۱۳۸۷)، تاریخ الامم و الملوك، تحقیق محمد ابوالفضل ابراهیم، بیروت، بی نا.

سند یا منبع مهمی در بررسی اوضاع سیاسی قرون سوم و چهارم هجری می باشد. وی اکثر مطالب خویش را ابتدا از طبری و سپس از منابع کتابخانه های بزرگ آل بویه که در اختیار وی بوده گرفته است. مسکویه در کتاب خود متعرض موضوع ولی عهدی و جنبه های گوناگون آن شده است و با تکرار سخنان مورخان پیشین، به تحلیل هایی نیز دست زده است (مثلا در مورد علت نزاع امین و مامون).^۱

الکامل فی التاریخ: عزالدین ابوالحسن علی بن اثیر (۶۳۲ ه.ق): این کتاب از منابع مهم تاریخ عمومی به شمار می رود، مولف حوادث تاریخی را تا سال ۶۲۸ ه.ق شرح داده است و مطالب کتاب بیشتر شامل وقایع سیاسی و نظامی است. ابن اثیر وقایع کتاب را تا سال ۳۰۲ ه.ق در اغلب موارد از طبری اقتباس نموده است و در واقع به نحوی تکرار تاریخ طبری محسوب می شود. ولی او تنها به رونویسی اکتفا نکرده است و به نقد و بررسی روایات نیز پرداخته است. ابن اثیر یکی از نقادان مهم پدیده ی تعدد ولایت عهدی -بویژه در مورد فرزندان هارون الرشید- است و به آثار و پیامدهای آن کاملا آگاهی دارد.^۲

الامامه و السیاسه: ابن قتیبه دینوری: وی در این کتاب که -البته منسوب به اوست و دارای خطاها و خلط های تاریخی است- به این مسئله پرداخته است. او به روابط دربار عباسی -مانند قتل مهدی، تاثیر زبیده در کار امین و توطئه فرزندان خلفا بر ضد

^۱ - ابوعلی مسکویه (۱۴۲۱ق)، تجارب الامم، تحقیق ابوالقاسم امامی، تهران، دارالسرورش، للطباعه و النشر .

^۲ - عزالدین ابن اثیر، (۱۳۶۵)، الکامل فی التاریخ، بیروت، دار صادر .

آنان- دقت کرده است اما با وجود تفصیل نسبی مطالب او تا زمان منصور، از دوران منصور تا ایام هارون الرشید- پایان کتاب- عنایت وی به موضوع کم و کمتر شده است.^۱

مورخان دیگر نیز صفحاتی از کتاب خود را به این مسئله اختصاص داده اند: ابن جوزی در المنتظم فی التاریخ الملوک و الامم^۲؛ مقدسی در البداء و التاریخ^۳ نیز همین راه را پیموده اند؛ گردیزی در زین الاخبار^۴- که یکی از تواریخ کهن فارسی برخی اطلاعات تازه در مورد مهدی، هادی و هارون و سه ولی عهد هارون الرشید و روابط آنان با یکدیگر ارائه می دهد. کتاب مجهول المؤلف العیون و الحدائق^۵ هم با وجود تکرار مطالب منابع متقدم در بسیاری از موارد مطالب تازه نیز دارد. نیز ابوحنیفه دینوری در الاخبار الطوال^۶ مطالبی نو و قابل ملاحظه ارائه می دهد. تاریخ اسلام^۷ ذهبی از نمونه های متاخر دیگری است که مفید است. تاریخ المختصر الدول^۸ ابن عبری هم با وجود اختصار بسیار، گاه اشاره هایی کاملا متفاوت با روایت های رایج دارد و هرچند بسیاری از

^۱ - ابن قتیبه دینوری، (۱۳۸۰ش)، تاریخ خلفا، ترجمه ناصر طباطبایی، تهران: انتشارات ققنوس .

^۲ - ابوالفرج عبدالرحمن بن علی بن محمد ابن جوزی، (۱۴۱۵ق)، المنتظم فی تاریخ الملوک و الامم، تحقیق محمد عبدالقادر عطا و دیگران، بیروت، دارالکتب العلمیه .

^۳ - مطهر بن طاهر مقدسی، (۱۳۷۴ش)، آفرینش و تاریخ، ترجمه و تعلیقات محمدرضا شفیعی کدکنی، بی جا، نشر آگه .

^۴ - ابوسعید عبدالحی بن ضحاک گردیزی، (۱۳۸۴ش)، زین الاخبار، تصحیح عبدالحی حبیبی، تهران، انتشارات بنیاد فرهنگ ایران .

^۵ - مجهول المؤلف، (۱۴۱۳ق)، العیون و الحدائق فی اخبار الحقایق، لجزء الثالث، بغداد، بی تا .

^۶ - ابو حنیفه احمد بن داوود دینوری، (۱۳۷۱ش)، اخبار الطوال، تهران، نشر نی .

^۷ - شمس الدین محمد بن احمد بن عثمان ذهبی، (۱۴۱۰ق)، تاریخ اسلام و وفیات مشاهیر الاعلام، تحقیق عمر عبدالسلام تدمری، بیروت، بی تا .

^۸ - ابن عبری، غریغوریوس ابوالفرج اهرون، (۱۳۶۴ش)، مختصر الدول، ترجمه محمد علی تاج پور و حشمت الله ریاضی، تهران، انتشارات اطلاعات .

مطالبش مشابه روایات طبری و امثال او است اما اظهار نظرهای او درباره ی برخی مطالب به این کتاب ارزش می بخشد.

ابن عمرانی صاحب **الانباء فی التاریخ الخلفاء**^۱ از مورخان کمتر مورد عنایت قرار گرفته ای است که در یک جلد و به گونه ای بسیار مختصر، تاریخی فراهم آورده که در برخی مسائل (چون شوراندن سپاه از سوی منصور بر عیسی بن موسی و عزم منصور بر ولی عهدی صالح پس از مهدی و واکنش مهدی نسبت به این مسئله) بسیار جالب توجه است.

۲- آثار مربوط به دیوان و دیوانسالاری

از این دسته از کتاب ها اطلاعات مربوط به کشورداری و نهادها حکومتی و وزرای عباسی به دست می آید. ویژگی اغلب این نوشته ها پرداختن به امور تمدنی و دیوانی است که در برخی از موارد این پژوهش از جمله نقش برخی از دبیران بر بروز این رقابت ها در درون خاندان عباسی و در نهایت تاثیر این رقابت ها بر ساختار دیوانی حکومت عباسی در عصر اول مورد استفاده قرار گرفته است.

الوزراء و الکتاب: محمد بن عبدوس جهشیاری (متوفی ۵۳۱ه.ق): این کتاب از معتبرترین و مهمترین منابع در مورد وزراء و کاتبان عصر اول عباسی می باشد. کتاب ماخذ اغلب نویسندگان پس از خود بوده است. جهشیاری مطالب قابل توجهی در مورد

^۱ - ابن عمرانی، محمد بن علی بن محمد، الانباء فی التاریخ الخلفاء. تحقیق قاسم السامرائی .